

THE FORMATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS SKILLS TO USE INFORMATION RESOURCES IN THE PROCESS ANTHOLOGIES OF EDUCATIONAL HISTORY

This article analyzes the main principles of forming senior pupils' abilities to use information resources. The mechanism of forming skills to use paper and electronic anthologies which can significantly improve the effectiveness of the educational process in history are dealt. The main types of historical anthologies and the main forms of senior pupils' work with the use of information resources are analyzed.

Keywords: formation of skills, information resources, skills, anthology, information, history.

УДК 372.4:035:398

О. О. Шрамко

ОБРЯДОВІ МОТИВИ СІВЕРЩИНИ

У статті розглянуто актуальність проблеми використання Сіверського краєзнавчого матеріалу як засобу соціалізації молодших школярів. Подано зразки регіонального обрядового матеріалу, який вчитель початкових класів може використовувати для ілюстрації та конкретизації, закріплення та поглиблення основного програмового матеріалу, для ознайомлення учнів з народним побутом, історією, етикетом, звичаями, віруваннями, обрядами.

Ключові слова: народна творчість, обрядовий фольклор, народний календар, колядка, щедрівка.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Можливість використання усної народної творчості для формування соціокультурної компетентності в початковій школі обумовлена специфікою змісту форм словесної творчості українського народу. Діти добре сприймають фольклорні твори завдяки їх м'якому гумору, ненав'язливому дидактизму, знайомим і близьким життєвим ситуаціям.

Опора в навчально-виховній роботі на *регіональний краєзнавчий*, лінгвокраєзнавчий матеріал на уроках української мови ознайомлює молодших школярів з повсякденним життям, діяльністю українського народу, календарно-побутовою обрядовістю, народними знаннями, громадським побутом, промислами та ремеслами, усною народною творчістю. При цьому краєзнавчі відомості, які опрацьовуються, мають бути не уривчасті й розрізнені, а впорядковані в певну, логічно побудовану, завершену систему. Так, краєзнавчий матеріал, залучений до уроку, може використовуватись для ілюстрації та конкретизації основного програмового матеріалу; актуалізації знань учнів, їхнього чуттєвого досвіду; збудження інтересу учнів до нової теми; перевірки міцності й усвідомленості знань і вмій учнів; закріплення та поглиблення вивченого матеріалу; розвитку самостійності учнів і підвищення їхньої активності; зв'язку навчання з життям.

Зосередження уваги на окремих регіональних і локальних складниках фольклорного масиву дає можливість глибше пізнати народну словесну традицію окремих місцевостей з урахуванням географічно-територіальних особливостей, культурно-історичних, суспільно-політичних та національних факторів. Під їх впливом відбувається етико-естетичний розвиток дітей: формуються різні етичні якості, поняття про норми поведінки в сім'ї, суспільстві, здійснюється закладаються основи для розвитку в школярів патріотичних почуттів.

Завдяки фольклорній спадщині ми можемо ознайомитися з побутом далеких і близьких поколінь українців, уявити їх свята і будні, сповнені магічних і захопливих обрядів. А це, у свою чергу, неможливо без передавання молодому поколінню багатства духовної культури народу, його ментальності, своєрідності світогляду і формування національної свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Про доцільність вивчення народної поезії в межах однієї народності наголошував

М. Драгоманов, його погляди поділяли І. Франко і В. Гнатюк.

У соціокультурному вихованні молодого покоління фольклор постає як джерело базових, споконвічних елементів культури, які стають підґрунтям для формування світовідчуття людини, культуровідповідної «картини світу», соціальних настанов та ціннісних якостей. Цим пояснюється широкий діапазон досліджень з проблем виховання й освіти, присвячених усній народній творчості, оскільки фольклор є глибоким, компактним і колоритним утворенням, що є окремим свідченням української ментальності й культури.

Учені-етнопедагоги (А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Русова, Г. Ващенко, І. Огієнко, Г. Волков), дослідники різних видів народної творчості (Г. Сковорода, М. Стельмахович, С. Бабишина, З. Болтарович, О. Вишневський, П. Ігнатенко, Г. Кловак, В. Костіва, В. Кузя, О. Любара, Т. Мацейків, В. Мосіяшенко, Н. Побірченко, Н. Рогальська, Ю. Руденко, З. Сергійчук, О. Семенов, Н. Сивачук, М. Сметанський, П. Щербань Т. Бакланов, В. Гусев, М. Некрасова та інші) особливо виділяють соціальну цінність фольклору, яка створюється за рахунок узагальненості, цілісної концентрації всього людського досвіду, колективності створення і поширення. Фольклор, як відзначають дослідники, несе в собі всі форми суспільної свідомості, містить величезну кількість інформації, встановлює взаємозалежність між минулим, сучасністю і майбутнім. Це робить народне мистецтво універсальним засобом засвоєння соціальних цінностей.

Найбільшою мірою твори фольклору (як складова краєзнавства) відображають важливі події, характерні аспекти явищ суспільно-політичного і соціального буття, побуту народу, його переживання, настрої, сподівання саме того часу, коли ці твори збиралися, записувалися з живого народного побутування [1, с. 24].

Метою статті є зосередження уваги на окремих регіональних і локальних складниках фольклорного масиву, що дає можливість глибше пізнати народну словесну традицію окремих місцевостей з урахуванням географічно-територіальних особливостей, культурно-історичних, суспільно-політичних та національних факторів. Під їх впливом відбувається етико-естетичний розвиток особистості: формуються різні етичні якості, поняття про норми поведінки в сім'ї, суспільстві, здійснюється закладання основ для розвитку в школярів патріотичних почуттів.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з процесом історичного формування народу і його етнічної території залежно від природних умов, характеру і способу господарських занять населення, побуту, традицій, культури в різних регіонах розселення народу формуються певні особливості побуту і традиційної культури. Спільність і однотипність таких локальних особливостей є основою для визначення історико-етнографічних районів розселення народу і його етнографічних груп.

У процесі історичного розвитку поступово втрачалися регіональні етнографічні особливості народу. Тому етнографічна група не є стійкою формою спільності, її члени навіть не завжди усвідомлюють свою своєрідність. Такі спільноти визначаються здебільшого шляхом етнографічних досліджень на основі регіональних особливостей традиційно-побутової культури.

Необхідно зазначити той факт, що наукових праць, присвячених дослідженню розвитку народнопоетичної культури Сіверщини, значно менше порівняно з іншими регіонами України. Хоча регіон, що знаходиться в області слов'янської прабатьківщини (на межі трьох східнослов'янських етносів), аж до сьогодення зберіг автохтонність населення, етнокультурні особливості традицій, обрядів, форм і елементів народної культури та мови.

Сіверщина розташована на прикордонній території, на перехресті історичних шляхів, на межі контактів різних етносів, релігій, конфесій. Це геополітичне сусідство ставило українську людину в надзвичайно складну ситуацію незахищеності, робило її об'єктом ворожості завойовників. Але особливе геополітичне розміщення Сіверщини, суспільно-політичний розвиток її населення в умовах «кордонної» цивілізації дає підстави розглядати українців як інтерцивілізаційний феномен.

Особливостями Сіверської землі можна вважати: відкритість до різних культурно-цивілізаційних впливів; одночасну залученість до процесів, які відбуваються як у

православній, так і в західній цивілізаціях; поєднання православної традиції з прозахідною спрямованістю культурно-політичного розвитку.

Історичний розвиток Сіверських земель обумовив існування певних відмінностей у психіці, культурі, політичному й економічному житті її мешканців.

Яскравий вияв у регіоні знаходить генетичний характер міжетнічних фольклорних зв'язків. Так, наприклад, в обрядовій поезії не лише надзвичайно подібною є сама структура пісенних циклів українців, росіян та білорусів, але й їх змістове наповнення, призначення творів. Обрядова творчість представлена подібною жанровою й образною системами, поетичною символікою, що є результатом безпосереднього впливу давніх культурних (у тому числі й фольклорних) традицій Києворуської держави та тих племен і племінних союзів, що згодом слугували основою створення давньоукраїнського етносу [2].

Землі по обох берегах середньої течії Десни були заселені здавна. Біля села Мизин (Мезин) на її правому березі Ф. Вовк відкрив знамениту палеолітичну стоянку. Групу пізньопалеолітичних стоянок виявлено на правому березі Десни біля села Пушкарі (Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) [3, с. 686]. Ще більше відкрито неолітичних стоянок у самому селі Пушкарях: виявлено два поселення VI–III століть до н. е. й курганний могильник часів проживання в Наддесенні племені сіверян [4, с. 192]. Два поселення й городище сіверян відкрито на території села Лісконоги Новгород-Сіверського району. Близько 90 сіверянських поселень, городищ та могильників відомо на території Сумщини [5, с. 66; 6], у тому числі й на півночі.

У регіоні спостерігається специфічна «чотиримовність», яка поєднала в собі компоненти української, російської, частково білоруської мов, а також місцеві говірки. При цьому фольклорні тексти, створені хоча б однією з літературних мов, трапляються вкрай рідко. Частіше натрапляємо на поєднання лексичних елементів двох, а то й трьох мов з широким варіюванням та змішуванням на всіх мовних рівнях: фонетичному, морфологічному, синтаксичному [2].

Цікаве лінгвістичне явище – регіональні говірки. Зокрема, на особливості говірки литвинів звернув увагу ще Михайло Максимович. Він наголошував, що литвини вимовляють «о» як «е», і пояснював це впливом литовсько-руської або білоруської вимови (саме за те сіверян українці і прозивають литвинами).

Литвинська говірка завдяки своєрідному вимовлянню «о» і «е» («сякера», «йон», «яна» т. ін.) нагадує мову білорусів Гомельщини.

За своїм лексичним складом мова литвинів здебільшого українська («хата», «батька», «тата», «бузок», «шпак», «чорногуз» і т. ін.). Водночас вона має низку специфічних лексем, пов'язаних з особливостями східнополіського природного середовища, традиційними заняттями литвинів за давніх часів тощо. Це, наприклад, такі слова, як «шереш» (снігова кора), «тяпло» (вогнище), «пастушка» (бич), «аборка» (мотузка), «дядок» (будяк), «калакалуша» (черемха), «зрай» (злодій), «летась» (торік), «позалетась» (позаторік), «сялета» (цього року) та тощо [7].

У соціокультурному вихованні молодших школярів фольклор є джерелом базових, споконвічних елементів культури, які стають підґрунтям для формування світовідчуття людини, культуровідповідної «картини світу», соціальних настанов та ціннісних якостей. Цим пояснюється широкий діапазон досліджень з проблем виховання й освіти, присвячених усній народній творчості, оскільки фольклор є глибоким, компактним і колоритним утворенням, що є окремим свідченням української ментальності й культури.

Проблеми виховання учнів засобами народної творчості, української етнокультури досліджували О. Аліксійчук, Р. Береза, Г. Карась, Ю. Мандрик, А. Петров, Т. Турсунов, Л. Шемет та ін. При цьому народне мистецтво, на переконання дослідників цієї проблеми (О. Іванова-Стецюк, Г. Кловак та ін.), як специфічне відбиття об'єктивного життя саме постає як явище сучасної соціальної дійсності.

Народна творчість – це історична основа, на якій розвивалася і розвивається світова художня культура, одна з форм суспільної свідомості й суспільної діяльності, явище соціально зумовлене. Як і інші форми суспільної діяльності та свідомості, зокрема філософія,

мораль, релігія, політична, правова ідеологія, народна творчість розвивається під впливом конкретної історичної дійсності. Характер виробничих відносин визначає загальний рівень соціальної свідомості, у тому числі творчої діяльності народу [8].

Народна творчість охоплює різні види діяльності народу – поетичну творчість, театральне, музичне, танцювальне, декоративне, образотворче мистецтво тощо. Народна творчість існує як сукупність численних видів, жанрів, родів. Усі вони об'єднані основним – пізнанням і відображенням трудової діяльності народу, його історії, побуту тощо, хоча кожен із них має певні особливості щодо призначення, матеріалу, засобів вираження. Для традиційної народної культури Сіверщини властива персоналізація навколишнього світу. Найбільш виразно ця риса проявляється в замовляннях (неживі предмети уособлюються), в обрядовій діяльності.

Обрядовий фольклор – явище складне. Твори фольклору, використані в певному етнографічному комплексі, розглядалися як єдиний жанр, у якому виділилися колядки, веснянки, весільні, хорові пісні й т. ін.

Важливим у соціокультурному становленні дитини є святкування дат народного календаря. *Народний календар* – це система історичних дат, подій, спостережень за навколишньою дійсністю, народних свят, інших урочистостей, які відзначаються протягом року; це енциклопедія знань про життя людей, їхній побут, спосіб життя, виховну мораль, природні явища.

Вивчення лінгвокраєзнавчого матеріалу на уроках української мови – це шлях до пізнання минулого, сучасного й майбутнього нашого краю. Краєзнавчий мовний матеріал дає можливість зрозуміти довколишній світ, орієнтуватися в ньому, про що свідчать збережені традиції родинної й календарної обрядовості.

Обрядова поезія календарного циклу (за порами року) тісно пов'язана з трудовою діяльністю людей, господарськими сезонами, календарними циклами в природі, що мало на меті задобрити божества, сприяти рілництву, догляду за худобою тощо [9, с. 63]. Зокрема, великий весняно-літній цикл свят Сіверщини багатий звичаями, обрядами, забобонами. Розпочинався весняний цикл днем св. Євдокії (Явдохи), який збігався з давньослов'янським Новим роком (1 березня). Весна у слов'янських народів із сивої давнини вважалася початком року (усе прокидається, оживає, цвіте, розмножується). Її всюди зустрічали пишно і радісно, з веснянками та іграми. Виконувалися веснянки в період від Стрітіння і до Трійці.

Це пояснюється тим, що першооснова всіх календарних обрядів – праця хлібороба, а весна і літо – найважливіший період для сільських жителів. Саме в цей час відбувається головна робота хлібороба – оранка поля, посів, висадка розсади, від чого залежало благополуччя всього життя громади протягом року. Селяни вдавалися до низки релігійно-господарських обрядів, спрямованих на замовляння (закликання) вітру, дощу і грому. У весняних святах особливо чітко простежуються два пласти: дохристиянський (язичницький) і православний. Язичницькі моління сіверян, які зберігалися аж до початку ХХ століття, поступово згрупувалися навколо великих християнських свят. Весняний цикл починався з веснянок, з заклику тепла, сонця, теплого вітру. Так, на Сорок Святих (Мучеників) випікалися з тіста жайворонки або ластівки, з якими діти піднімалися на дахи будинків чи бігли на поле (вигін) і співали веснянки:

*Ой чого це бузько
Не прилітає,*

*Чому дітям весну
Не приносить?*

Традиційно найбільшим весняним святом вважається Благовіщення. В Україну свято прийшло з утвердженням християнства. У народі одержало назву «третьої зустрічі весни» (після Стрітіння і Сорока Мучеників). Вважається, що весна в цей день остаточно поборолла зиму. На Благовіщення заборонялося виконувати будь-яку роботу, особливо посівну. Старі люди застерігали: *«На Благовіщення навіть птиця гнізда не в'є»!*

У весняному циклі веснянки відображають процес замовляння врожаю, характерні явища природи, побуту, тваринного і рослинного світів.

*Покладемо цей віночок
На лаву, на лаву,*

*Щоб родила пшениченька
На славу, на славу!*

З весною пов'язано початок козацьких військових походів, чумацьких мандрівок. Козаки славилися своїми етично-моральними принципами, кодексом честі, що також знайшло відображення в піснях:

*... Іди, іди, синку, служити у військо, А що перед війська стрельба буває,
Да позад війська не лишайся. Дак ти не лякайся.*

(Записано С. Б. Пономаревським від С. М. Барішевської в с. Макошине, Менського району)

Нерідко мотиви праці у веснянках поєднуються з мотивами кохання, молодості, вроди, вибору пари тощо. У них також висміюються негативні риси характеру і вчинків людей. Вони стали звичайними ліричними піснями, що звеселяють людей, несуть у їхні душі красу й оптимізм.

*Благослови мати весну зустрічати,
Весну зустрічати, зиму проводжати.
Пташок викликаю – летить соловейки
З теплого краю на нашу земельку.
Спішіть ластівоньки пасту корівоньки.
Весняночка – паняночка,
Де ти зимувала?
У лісочку на дубочку
Сорочку пряла.
— Чи й у вас, як у нас, дівки голосисті.
Чи й у вас, як у нас, хлопці симпатичні.
Бо крашанки їли та пампушки в маслі.
Дівчата, хлопці,
Будем кашу варити,
Хлопці, несіть галузки.
Вітер буйний повіває,
Горицьк каші закипає.
Горицьк каші закопаєм,
Щоб земля родила.
Ой, сонечко-батечко, засвіти,
А ти, земле-матінко, уроди.
Хай нам родить і пшениця,
І усякая пашиця,
І картопля, і буряк,
І капуста, і будяк.
Дай Боже!*

(Веснянка кінця XIX ст. с. Слоут, літературна обробка вчителя української мови Г. Гриценко)

Існують на Стародубщині (колишня частина Сіверщини) й давніші пісні, ще з дохристиянських часів. Так, кожної весни співали господарі, прохаючи гарного літа та доброго врожаю від сил природи:

*Застилайте столи килимами, Перший гість – ясен Місячко,
Насипайте кубки винами, Другий гість – ясне Сонечко,
Та й буде до вас троє гостей: Третій гість – дрібен Дощичок.*

Вважалося, якщо гарно пригостити ці сили природи навесні, то влітку будуть безхмарні ночі, ясні дні, а дощі тільки невеличкими, такими, що допоможуть селянам зібрати гарний урожай [10].

Наступний цикл весняних обрядів починався з Вербної неділі. У Вербну неділю освячували в церкві гілки верби, якими потім символічно шмагали всіх зустрічних («Не я б'ю, верба б'є, на щастя, на здоров'я», «Якая? Святая! Будь здорова, як вода, а багата, як земля»), а коли виганяли в череду корів – торкалися освяченою вербою останньої з них. Молодь ходила по домівках, «б'ючи» сплячих людей гілочками верби. Це робилося з метою передавання сили від рослини людині:

*Ой, спите, спите,
Не бійтеся, що прокинетеся!
Вербою ми вас поб'ємо,*

*Для гарного врожаю,
Для доброго здоров'я.*

Як і по всій Україні, на Сіверщині особливо урочисто святкували Великдень («Паску»). У це свято сіверяни влаштовували поминання предків. У них просили сприяння в отриманні гарного врожаю, розмноженні худоби, молили берегти людей від хвороб і всякого зла. Випікаючи перепічки чи коржі, господиня ще гарячими розламувала їх і клала на підвіконня, вважаючи, що душі небіжчиків літають десь тут і живляться паром, що йде від цих шматочків. З великодніми пасками, крашанками, різними стравами люди йшли на могилки, щоб ушанувати предків.

*Христос воскрес! Воістину воскрес!
Радість з неба нам являє,
Паска красна день вітає,
Радуйся щиро нині.
Бог дав радість усій родині.*

На великодні гуляння, що відбувалися того самого дня, селяни, спостерігаючи великодні ігри й танки молоді, сідали вулицею чи кутком, а то й усім селом і влаштовували тризну. Підлітки в цей день гралися крашанками «навбитки».

До затвердження християнських традицій на Сіверщині в перший день Пасхи молилися і приносили жертву верховному Богу. Після закінчення поминання, перед заходом сонця виходили за околицю «проводжати» предків.

Наступною за веснянками групою пісень, що зберегли відгомін весняної обрядовості, є русальні пісні. За порою виконання вони збіглися зі святом Трійці, введеним християнською церквою, і тому їх називають ще «троїцькими». Цей період свят ще називали «Зелені свята», він сягає своїм корінням у сиву давнину і несе в собі вшанування Сонця, Води та Землі, які народжують Зелене Диво – творять життя. Отже, Зелені свята приходять до нас у першій декаді травня і тривають протягом тижня. Початок їх збігається з Русаліями, зокрема започатковує Зелені свята Русалчин Великдень.

Русалії – древньослов'янське свято-моління русалкам (вілам); відзначалося чотири рази на рік – 25 грудня, 6 січня, на русальну неділю і на Івана Купала.

Семицький (Семицький) тиждень, або Русальна неділя, розпочинався в неділю, через шість тижнів після Великодня, передував Трійці і отримав таку народну назву від Семика – тиждень.

В окремих районах Чернігівщини, поблизу Стародуба, зелену неділю величають Гренем, або Греною (гряною), а семицькі пісні називаються «гренухами» [11, с. 219].

Цей тиждень у старовину відомий був під ім'ям Русального. Сіверяни називають його зеленим, клечальним, а останні три дні – зеленими святками. Дні семицького (русального) тижня наш народ називає особливими іменами: *вівторок* – задушеними поминками, *четвер* – семиком, *суботу* – клечальним днем, *семицькі ночі* називаються горобиними. Литовці і поляки називають наш Семицький тиждень – Зелений тиждень, чехи та словаки – Русальдою, карпато-руси – Русаль. На Семицький тиждень відправляються різні обряди: Задушні поминки, Семик, Зозулі, Моргостя, завивання вінків, співаються особливі семицькі і Троїцькі пісні.

На святій неділі, на білій березі *Ей, рано, рано, та й питала літа.*
Ей рано, рано, на білій березі *Чи бувало літо, чи ще не бувало?*
Сиділа русалка та й питала літа. *Ей рано, рано, чи ще не бувало?*

Особливих трансформацій зазнали ці свята з приходом християнства, коли їх наклали на «Трійцю». Це спричинило втрату того глибинного світоглядно-філософського розуміння цього свята, перенесенням їх святкування християнством на більш пізній строк (адже визначається початок свят християнами – 7 тижнів – від Пасхи (Воскресіння Христосового), а не від Великодня (Великого дня). Як відомо, час святкування Пасхи залежить від сонячного рівнодення і відповідної фази Місяця, у той час як початок Великодніх урочистостей визначається тільки сонячним рівноденням. Підступність ситуації полягає в тому, що

християнством безпідставно поєднані два непоєднувані свята – Великодня і Пасхи. За цих умов «Трійця» іноді святкується аж у другій половині червня, коли рослини буяють в усю силу, а подекуди вже навіть починають жовкнути від спеки – свідчення того, що магію молодого росту вже втрачено.

У язичницькі часи, як зазначав ще М. Максимович, русальна неділя була одним із головних річних свят – святом переходу весни в літо. Святкування супроводжувалося спеціальними обрядами та іграми на честь різних божеств. Від прадавніх обрядів та звичаїв цього тижня надовго збереглися залишки пантеїстичного ставлення до природи – шанування лісів, гаїв і вод, окремих дерев і квітів. Наші предки надавали липі, клену, тополі, дубу особливих захисних, магічних властивостей. На їхню думку, вони відганяли злі сили від людини і її двору. У ці дні молоді дівчата обирали поміж себе дівчину-«тополю», наряджали її в стрічки, запашні трави, листя і гілля, а потім водили по селу з піснями, танцями, іграми, щоб відігнати нечисть [12].

*Да звела наша пави гніздечко,
Да павина душа в рай пішла.
Да знесла пави яєчко,
Да павина душа в рай пішла.
Да знесла пави друге,
Да павина душа в рай пішла.
Да знесла пави третє,
Да павина душа в рай пішла.
Да вивела пави три сини,
Да павина душа в рай пішла.
Один синок пахарик,
Да павина душа в рай пішла.
А другий синок бортничок,
А павина душа в рай пішла.
А третій синок пастушок,
А павина душа в рай пішла.
Пахарьок в полі бець, по бець,
Да павина душа в рай пішла.
Бортничок в лісі стук, да стук,
А павина душа в рай пішла.
Пастушок в лісі ну, да ну,
А павина душа в рай пішла.*

(Веснянка жителів північної Сіверщини на кордоні з Білорусією)

За віруваннями наших предків, русалками стають нехрещені діти і юні дівчата, що померли не своєю смертю (втоплені). Народ вірив, що русалки живуть у водах, лісах та полях і проявляють себе в найчудовішу пору року, в русалчин тиждень. Вони виходять із води, як жито цвіте, і гуляють по лісах та полях аж до Петра. Не можна попастися їм у руки, бо залоскочуть до смерті. Тому в русального тижня, особливо в четвер на Святій Неділі («сухий четвер»), ніхто не працює на полі чи городі далеко від хати.

Русальні пісні мали право виконувати тільки дівчата.

*Не мий ноги об ногу,
Не сій муки над діжу;
Ух, ух! Солом'яний дух!
Мене мати народила,
Нехрещену положила.
Мене мати породила,
На світ білий не пустила,
В руки палку дала,
Щоб русалка була.*

(Русальна пісня характерна для литвинів Сіверщини)

«Русальний тиждень» являє собою своєрідний епізод великого свята весни, ушанування померлих, їх поминки. До речі, на поминальний зміст цього обряду в старовині вказують і самі назви: «русалка», що виводиться від назви поминального греко-римського свята розалій, та «нявка» («мавка»), що утворена від слов'янського слова «навъ» – мрець.

У наш час цей звичай (під впливом релігії) трансформувалася в інший обряд, так званий «поминальний тиждень», з об'єднанням свят він відзначається в перший тиждень після Великодня.

На Трійцю (Троїцька, або Зелена неділя), з якою були пов'язані численні народні повір'я, прикмети, магічні дії та гуляння, молодь «завівала венкі», «проганяла русалок». Забави й ігри з частуванням на Трійцю переносили зазвичай за село, на вигін чи узлісся. Дівчата прикрашали уподобану берізку або інше деревце стрічками й намистом, плели вінки, водили танки, співаючи:

*Проводили русалок, проводили, Да наше житечко не ламали,
Щоб вони до нас не ходили, Да наших дівчат не ловили...*

(Русальна пісня північної частини Сіверщини)

Багато пісень створив наш народ до Зелених свят. Усі вони славлять розмай весняної природи:

*Синєє озеро розливається,
Сонечко яснеє усміхається,
Силоньки жито набирається...*

Під час Зелених свят на Сіверщині відзначається ще одне велике свято – Зільник, яке християнство замінило на Симона Зілото – одного з 12 апостолів. Саме на Зільник, який припадає на 10 травня, жінки проводять перший ритуальний збір цілющого зела. Старі жінки повчали дівчат такими словами: «*Піди, дівка, до гаю, шукай зілля розмаю. Копай його до схід Сонця, поки роса не опаде*».

Чималий цикл в українській календарно-обрядовій пісенності становлять петрівчані, або петрівочні пісні. Співали їх у середині літа, в пору наближення петрівочних днів (від християнського свята Петра). За своєю тематикою петрівчані пісні є ніби продовженням веснянок. Це була пора гулянь молоді, хлопці придивлялися до дівчат, а дівчата сподівалися на заручини до Покрови. У піснях чуємо роздуми дівчат про кохання, заміжжя, про стосунки з чоловіком. У цей період дівчата не встигають ні нагулятися, ні виспатись:

*Малая нічка петрівочка,
Не виспалась наша дівочка,
Не виспалась, не нагулялась
Й з козаченьком не настоялась.*

У петрівочних піснях змальовується кохання молоді в дошлюбній його стадії, звучать мотиви прощання з весною і безтурботним дівуванням, мотиви очікування заручин і весіль:

*Ой ти Петре, Іване, Іване,
А вже твоя Петрівочка минає.
А вже твоя Петрівочка минає -
Половина літечка займає.
Вже твоя Петрівочка минає -
Половина літечка займає,
А Маруся чоловіка не має.*

Петрівочні співи закінчувалися напередодні народного свята Івана Купала. Подекуди у цей день після заходу сонця дівчата також проводили з піснями русалок, а потім розкладали за селом вогонь і починали святкувати Купала.

Напередодні Івана Купала дівчата й хлопці розпалювали вогнище з бадилля кропиви й стрибали через вогонь, жартували, співали. Існувало повір'я, що вночі проти Івана Купала зацвітає папороть, квітка якої має магічну силу. За твердженням М. Максимовича, у Сіверському краї існувало повір'я про вогненний цвіт не лише папороті, а й ліщини, якого так само вичікували купальської ночі [12, с. 121].

За традиціями, кожна дівчина опускала віночок у воду, чекаючи знаків про свою долю

та про пару. Плесо річки вкривається вогнями засвічених свічок, а на березі чути пісні, серед яких і жартівливі:

— *Купайло, Купайло!*
Де ти зимувало?
 — *Зимувало в лісі,*
Ночувало в стрісі,
Зимувало в пір'ячку,
Літувало в зіллячку.
 — *Де ти, Купайло, ночувало?*
Що ти, Купайло, вечеряло?
 — *Я ночувало в Слоуті,*
А вечеряло рибку в борці.

(Записано в с. Слоут на Глухівщині)

Закінчувалося свято обрядом урочистого спалення Купайла з піснями й радісними вигуками:

<i>Гори, гори, Купало,</i>	<i>Вода в річку не тече.</i>
<i>Щоб нам освіжало.</i>	<i>На вулиці бубон б'є,</i>
<i>Вогонь гріє – не пече,</i>	<i>Мені спати не дає.</i>

Після Купала відзначали на Сіверщині сінокіс і жнива. В осінньому циклі більшість обрядів у тому вигляді, в якому вони збереглися, пов'язано не з конкретною датою чи святковим днем, а з виконанням певного виду землеробства – початком і закінченням збиральних робіт, збору плодів. У цей період припинялися всі розваги і гуляння, наступала велика та відповідальна пора, старі люди казали: «*Без хліба і любов гине*».

Сіверщина славилася своїми хліборобством та традиціями. Як берегині роду, жали і співали переважно жінки.

<i>Ходить Ілля на Василя,</i>	<i>Куда не махне, там жито росте,</i>
<i>Носить пугу жителяню.</i>	<i>Жито, пшениця, всяка пашиця [1, с. 32].</i>

(Зап. І. Абрамов в м. Воронежі Шосткинського району Сумської області)

Жнивварський пісенний цикл є своєрідною кульмінацією землеробської праці. У день закінчення жнив обирали «царицю» (найкращу жнивварку), жінці робили з останнього на полі колосся вінок або хрест і під спів обжинкових пісень несли до церкви освячувати. Потім уся святкова процесія йшла до садиби «цариці», де й продовжувалось гуляння.

<i>Одчиняй, пане, ворота,</i>	<i>Одчиняй, пане, хату,</i>
<i>Іде твоя піхота!</i>	<i>Давай женцям плату!</i>
<i>Ой паночку наш,</i>	<i>Ой паночку наш,</i>
<i>Обжиночок наш.</i>	<i>Обжиночок наш [1, с. 11].</i>

(Зап. І. Абрамов в м. Воронежі Шосткинського району Сумської області)

Після вечері дівчата розходилися, а одружені гуляли далі, співали й танцювали.

*Що Ганночка дівка по дворику ходить,
 По дворику ходить, в руках ключики носить,
 Скрині одмикає, скатерті виймає.
 Ой паночку наш, обжиночок ваш. Гу-у-у!
 Скатерті виймає, столи застилає,
 Столи застилає, женців привітає.
 Столи тисовії, женці молодії.
 Ой паночку наш, обжиночок ваш. Гу-у-у! [1, с. 11].*

(Зап. І. Абрамов в м. Воронежі Шосткинського району Сумської області)

На свято нікого не запрошували, сюди могли приходити всі охочі, навіть незнайомі.

За народними повір'ями, боги не завжди охоче розлучалися з дарами землі. Тому перед початком збору фруктів, овочів і злаків на їх честь влаштовувалися моління.

Осінній обрядовий цикл збігався з помарнінням природи і водночас – з апофеозом діяльності людини – збиранням її дарів (обжинки, дожинки) та підготовкою до наступного врожаю.

*Ой, батечко, ходи живо,
Вже поспіло в тебе жниво.*

Першим осіннім святом був Яблучний Спас. У цей день кожен господар брав яблука для освячення в церкві, а потім у своєму будинку здійснював моління на честь покровителя яблунь, щоб той зберіг зелені яблука від бурі та ураганів, від мишей і зайців, щоб яблука вродили солодкі і їх було багато. Потім усі сідали за стіл і їли яблука, відокремлюючи шматочки для померлих предків.

Обряди осіннього циклу переважно були спрямовані на родинне життя. Утім їх загальний характер визначається станом засинання природи та підготовкою до зими. Обрядові дії переважно переносяться у приміщення, набуваючи форми вечорниць. З Покрови починалися весілля, які тривали до Пилипівки, після чого не можна було вже вінчатися. У цей день дівчата примовляли: *«Покровонько, голубонько, покрий мою голівоньку, хоч хусткою, хоч ганчіркою, аби не була дівкою»*. З темою шлюбу тісно перепліталася тема родючості, яка була тут, як і в інших традиційних святах сіверян. Тим більше, що основні учасниці свята – зрілі дівчата, майбутні матері, уособлювали репродуктивні сили природи. Тому їхні обрядові дії мали, за народними повір'ями, особливу силу.

Свято Покрови Пресвятої Богородиці немов розділяє осінь і зиму (не за календарем, а за погодними умовами). Тому вважають, що погода на Покрову допоможе дізнатися, якою буде погода взимку. *Якщо на Покрову відлітають у вирій журавлі, то зима буде ранньою і холодною. А якщо перший сніг встиг випасти до Покрови, то зима навпаки настане нескоро*. Дівчата на Покрову ворожили – пекли хліб, клали його на підвіконня і дивилися у вікно – вважалося, що ввечері у вікні здасться майбутній наречений. Щоб не наврочили, на Покрову було прийнято спалювати старий одяг. А щоб захистити дітей від хвороб, їх виводили на поріг і обливали водою через сито або решето.

Важливий тип стародавніх обрядів пов'язаний із сімейним життям – весіллям. Особливо показові в цьому сенсі весільні обряди. Весілля – не тільки особисте, але і громадське свято, саме публічністю реєструється шлюб як соціальний акт. До прийняття християнства весільні обряди були єдиним підтвердженням шлюбу. Словосполучення *«зіграти весілля»* донесло до наших часів ставлення до обряду як до серйозної гри. Головна дійова особа в ній – наречена. Весільна гра тривала кілька днів і починалася зі сватання. Уже в перші моменти весільної гри починали звучати весільні пісні.

<i>По полю ходили,</i>	<i>Все житечко жали.</i>
<i>Ноги натоптали,</i>	<i>Дозвольте чіпляти,</i>
<i>Руки наламали,</i>	<i>Весілля почати.</i>

(Пісня записана зі слів О. Щербини с. Пуста Гребля, Коропський р-н, Чернігівська обл.)

Святкували й інші народні календарні свята – Дмитра («Змітер»), Кузьми та Дем'яна, Введення, Катерини, св. Георгія, Андрія, св. Варвари та св. Миколи.

<i>Андрію, Андрію!</i>	<i>Спідницею волочу,</i>
<i>Я на тебе коноплі сію;</i>	<i>Бо дуже заміж хочу.</i>

Свято Миколи – давнє землеробське календарне свято. Відомі два Миколи – *весняний*, або *Теплий* (травень), і *зимовий* (*Зимній*) – 19 грудня. У народних віруваннях св. Микола виступає помічником і заступником хлібороба.

До зимової дати були приурочені деякі приповідки про погоду та прогнози на майбутній урожай. Зокрема, казали: *«Як на Миколи іній – буде овес»*. Подекуди у грудні справляли так звані *Миколіні святки*. У ці дні варили кутю та узвар, щоб наступного року був урожай на плоди та ячмінь. На Чернігівщині, поблизу Києва, ще наприкінці XIX – на початку XX ст. влаштовували обходи, схожі на різдвяне колядування.

Зимові календарні свята приурочувалися до грудневого сонцестояння і наступних за ним днів. Після запровадження Петром Першим новорічних свят частину весняних обрядів було перенесено, а саме величальні обходи дворів, які раніше відбувалися на початку нового трудового року (навесні), проводяться взимку. Свідчення цього – наявність у колядках та щедрівках весняних мотивів: приліт птахів, оранка землі й засів, образи розквітаючої природи, побажання гарного врожаю.

*Ой рано, рано кури запіли.
Святий вечор.
Ще раніше того Іванко устав,
Лучком позвонив, братиков побудив.
– Вставайте, братці, коней сідлайте,
Коней сідлайте, хортів скликайте.
Поїдемо на влови в зеленій дуброви.
Ой там навідав куну на дереві,
Куну на дереві, дівку в теремі.
Вам же, братці, всім по куніці.
А мені молодому дівка в теремці.
Вечор добрий [1, с. 28]!*

(Зап. І. Абрамов в м. Воронежі Шосткинського району Сумської області)

У результаті головне зимове язичницьке свято – Коляда, поєдналося зі Святками. Слово «коляда» споріднене зі словом «calare» (лат.) – кличе.

Святки, що тривають дванадцять днів – від Різдва Христового до Богоявлення (Йордан, Хрещення Господнє) – поєднують у собі християнські і поганські (язичницькі) риси. Коляда пов'язана з уявленнями про «вмирання» сонця: воно описало свій річний шлях навколо світового дерева. Ніч перед відродженням сонця – ніч хаосу, що протиставляє себе космосу – світовому порядку. Це немов ситуація зародження, початку світу, початку нового циклу. Наші предки вважали, що це особливий період, небезпечний час, коли межі між своїм і чужим світом стираються, потойбічний світ наближається до людини. Саме тому так поширене в Святки «ряження», спосіб переховування від бісів і нечистої сили. У цей період дозволялося пустувати, а гріхи за скоєне треба було змивати в ополонці під час водохреща на Богоявлення (цим святом і закінчувалися Святки). Стародавня віра людини в існування надприродних сил породжувала необхідність їх зображення в піснях. «Заклинальні», магичні пісні, виконувані на Коляду, називалися колядками.

<i>Біла теличка з березничка</i>	<i>Буду рожком трубити,</i>
<i>Да до дядька в двір.</i>	<i>А воликом робити,</i>
<i>Я вам, дядьку за колядую,</i>	<i>Пужком поганять,</i>
<i>А ви дайте пирога,</i>	<i>Хліб-сіль зароблять.</i>
<i>Візьміть вола за рога,</i>	<i>Будьте здорові з празником</i>
<i>Виведу на порог,</i>	<i>[13, с. 74]!</i>
<i>Та викину правий рог.</i>	

(Записано у с. Перемога Глухівського р-ну Сумської обл. від М. Сердюк)

Термін «колядки» дослідники розглядають як синонім до українського «щедрівка», що походить від новорічного «щедрого вечора».

Колядки виконувались під час Різдва, а щедрівки співали перед Новим роком дівчата і діти під вікнами односельців. Колядки і щедрівки за текстовим змістом майже не різняться, хіба що щедрівки часто мають типову ознаку: «Щедрий вечір, добрий вечір».

Майже всі слова колядок, як і інших календарно-обрядових поезій несуть у собі образно-символічний, метафоричний зміст. У них знайшли відображення риси як дохристиянського, так і християнського світосприйняття, магичність, антропоморфність.

Продовженням різдвяних обрядів і їх завершальним актом є Масляна – останнє зимове свято в сільськогосподарському календарі.

Масляна – свято господарського достатку і прощання з зимою. Обряди масляного тижня мали на меті допомогти сонцю просунутися по колу, прискорити кінець зими. Тому на Масляну каталися на конях навколо села, носили на жердинах палаючі колеса (символ сонця), головну роль на святковому столі відводили млинцям (зображенню сонячного диска). На святковому багатті спалювали Масляну – символ зими. Проводи-похорон супроводжувалися співом, ритуальним сміхом, блазнівськими діями. Сміх повинен був ствердити життя, весну, тепло.

На Масляну розважались, «тягаючи колодки». «Колодка» – це невелике поліно або

палиця з мотузком. Нею спритні молодіці жартома прив'язували «колодку» до ноги парубка, який за віком мав би вже одружитися та все зволікав, перебираючи дівчатами. Той мав відкупитися могоричем чи грішми [14].

Близьке до обрядових дій Масляни давнє весняне свято Юрія (св. Георгія), що відзначається 23 квітня. Як і багато інших дохристиянських свят, воно канонізувалося, однак, по суті, існують два різних свята: церковне й апокрифічне. Функції давнього свята Юрія надзвичайно широкі; найголовніше ж призначення цього свята вбачалося у відмиканні навесні неба та землі: «Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить».

Отже, цикл замикався і знову розпочинався з тих самих природних явищ, тих самих господарських проблем та відповідних обрядових дій. А повторюваність становить основу механізму творення календарних обрядових традицій.

На основі багатовікового досвіду сіверян склалися народна філософія, мораль, система знань і вірувань, які й утворили основу регіональної народної педагогіки. Педагогічні знання та вміння народу зосереджені в піснях, традиціях, звичаях та обрядах, що можна використовувати як засоби виховного впливу на учнів початкових класів.

Виховання учнів початкових класів засобами фольклору передбачає заглиблення в його сутність як своєрідного явища, носія багатопланової інформації – історичної, краєзнавчої, космологічної, ритуальної, оберегової, естетичної, культурологічної.

Багата сіверська земля на прислів'я та приказки, у яких відобразилося життя та побут місцевого мешканця в усі часи його існування. Невипадково прислів'я стало традиційним елементом дівочих та юнацьких ігор і цілої низки звичаїв, пов'язаних з етикою спілкування, навчання (повчання). Народні прислів'я дають різнобічні знання про життя, конденсують у собі багатий трудовий досвід народу, узагальнюють його життєві спостереження, типізують явища дійсності. Їх пізнавальне значення полягає у важливості й розмаїтті тем. З огляду на це вчитель початкових класів має ознайомлювати учнів не тільки з тими прислів'ями, які подано в підручниках, а й з тими, що побутують у їхньому краї, даючи завдання завчити кілька прислів'їв від старших членів родини і ознайомити з ними всіх учнів класу та використовувати принагідно в своєму мовленні.

На Сіверщині, як і в іншій місцевості України, початок і кінець багатьох польових робіт та прогнози на врожай пов'язували з релігійними святами. Так, зокрема, вважали, *якщо на Благовіщення йшов дощ – на врожай жита; хто в Петрівку сіно косить, той зимою у собаки їсти просить; минув Спас – держи кожуха про запас*. Ледарів під час виконання польових та інших робіт на селі завжди висміювали, казали: *косо-кливо, аби живо; дай дурному макітру, так він і макогін поламає* тощо.

Можна сказати, що прислів'я набагато повніше, ніж інші жанри фольклору, представляють картину життя. Причому прислів'я не просто говорять про явища дійсності, а типізують їх, узагальнюють життєвий досвід народу. *«Весняний день рік годує», «Нудний день до вечора, коли робити нічого», «Кинь назад себе, знайдеш перед собою», «Є час плакати, їсти і веселитися», «Ні Богові свічка, ні чортові кочерга»*. Прислів'я та приказки можуть стосуватися і важливих явищ, і життєвих дрібниць. Вони уособлюють весь життєвий, культурний, соціально-історичний досвід трудового народу.

Деякі історичні обставини розвитку регіону сприяли формуванню специфічних фольклорних рис. У деяких районах Сіверщини склалися сприятливі умови для утворення осередків з консервацією давньоруських культурних цінностей. Пізніше регіон став одним із центрів створення козацького руху, що також сприяло ствердженню в місцевому фольклорі відповідних мотивів і образів, чимало з яких і досі текстуально збережені. У процесі трудової діяльності розвивались естетичні почуття людей, вони вчилися бачити та відчувати красу форм, кольорів, звуків. Виникнувши внаслідок трудової діяльності, народна творчість нерозривно пов'язана з життям народу, була тільки народною.

На фольклорну специфіку Сіверщини впливають характерні місцеві особливості народного життя, побуту, способів господарювання, зокрема – розселення людей на широкій території, віддаленість населених пунктів, розвиненість хутірських і фермерських господарств, розмаїта система локальних фольклорних осередків. Продуктом праці була й

мова, народжена необхідністю спілкування людей у колективних виробничих діях.

Список використаних джерел

1. Абрамов И. Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда. Этнографический очерк / Иван Абрамов. – СПб., 1905. – С. 28.
2. Пономаревский С. Б. Чернігівський фольклор у контексті етнокультурних особливостей регіону / С. Б. Пономаревский // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Випуск 75. Серія : Філософські науки / Другі Кулішеві читання. – Чернігів, 2010 – С. 116–119.
3. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : «Української Радянської Енциклопедії» ім. М. П. Бажана. – К., 1990. – 1007 с.
4. Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху / А. Я. Брюсов. – Москва, 1952. – С. 192.
5. Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1952. – Т. III. – С. 244–246.
6. Історія міст і сіл УРСР: Сумська область. – Київ, 1973. – С. 11.
7. Максимович М. О. Про правопис малоруської мови: (Лист до Основ'яненка) / М. О. Максимович // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / упоряд. Й. Д. Тимошенко. – К., 1959. – Ч. 1. – С. 199.
8. Каган М. Морфология искусства / М. Каган. – Л., 1972. – С. 187.
9. Семенов О. М. Український фольклор : навчальний посібник / О. М. Семенов. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 255 с.
10. Стародубщина. Нарис українського життя краю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.haidamaka.org.ua/page_ukrstar.html.
11. Максимович М. Малоросійські пісні / М. Максимович. – М. : Типографія Августа Семена, при Імператорській Медико-Хірург. Академії, 1827. – 234 с.
12. Максимович М. О. Дні та місяці українського селянина / М. О. Максимович / упоряд., пер. з рос., вступ, ст. та прим. В. Гнатюка. К., 2002. – С. 121.
13. Семенов О. М. Виховний потенціал лінгвокультурології у професійній парадигмі майбутнього вчителя української мови і літератури / О. М. Семенов // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Зб. наукових праць. – Київ–Житомир : Вид-во Волинь, 2003. – Кн. 2. – 368 с.
14. Литвини півночі України – ймовірний уламок племені літописних Сіверян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.haidamaka.org.ua/0168.html/.

О. А. Шрамко

ОБРЯДОВЫЕ МОТИВЫ СЕВЕРЩИНЫ

В статье рассматривается актуальность проблемы использования Северского краеведческого материала как средства социализации младших школьников. Представлены образцы регионального песенного материала, который учитель начальных классов может использовать для иллюстрации и конкретизации, закрепления и углубления основного программного материала, для ознакомления учащихся с народным бытом, историей, этикетом, обычаями, верованиями, обрядами.

Ключевые слова: народное творчество, обрядовый фольклор, народный календарь, колядки.

O. Shramko

RITUAL MOTIFS OF SIVERSHCHYNA

The relevance of using Sivers'ky regional material as a means of primary school children socializing is analyzed in the article. The examples of regional ritual material that primary school teacher can use for illustration and specification, enriching the main program material for introducing students to national life, history, etiquette, customs, beliefs, and rituals are presented.

Key words: folk art, ritual folklore, folk calendar, Christmas carols.